125 նոնի, բայց զՄակաբայեցւոց զառաջին գիրսն գտաք գրեալ Եբրայեցերէն եւ զերկրորդն յունարէն, որպէս եւ անդստին ի խաւսիցն է նշանակելի։

cum reperi. Secundus Graecus est, quod ex ipsa quoque phrasi probari potest.

Մակաբայեցւոց զառաջներորդ գիրսն Եբրայական գտի։ Երկրորդն Յունական է. որ յայնմանէ եւս տրամաբանութենէ փորձիլ կարէ։

այլ կանոնեալոգ, այս մասին տես վերը։ — 125 BG եւ Սարգիսեան զՄակաբայեցւոցն. — CD գիրս։ — 126 E գիրսն գտաք Եբրայեցերէն։ — 127 B չիք "եւ„։ — G որպէս անդստին։ — 128 AE նշանակեալ, BG եւ Սարգիսեան նշանակել։

Հ. ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ

ԳԱՏՄԱԿԱՆ

ՀԱՅ ԱԶԳԻ ԵՒ ՅԱՏԿԱՊԷՍ ԿԱՐՆՈՅ ՏԵՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

ԳԵՐՄ· ՎԱՒԵՐԱԳՐԵՐՈՒ ՀԱՄԵՄԱՏ

(Շարունակութիւն)։

§ 14 Զէյթուն եւ "Դասալիք„ներ։ — Վերջ չունին նման նկարագրութիւնք, ինչպէս վերջ չունէին անոնց պատճառները՝ տարագրութիւնք, կարաւաններն ու ամէն արհաւիրք մանաւանդ այս կողմերը, որոնք անընդհատ կը լեցուէին նոր հասնող տարագրեալներով, քանի որ աքսորավայր էին երկար ժամանակ։ Այս աքսորավայրերուն այլեւայլ պատկերները յետոյ ալ առիթ պիտի ունենանք յիշելու, ինչպէս որ Մարաշ եւ իւր անկախ գաւառը ("սանճագ„), որուն կը վերաբերէր Զէյթուն ալ (հմմտ. Բրայս, էջ 469, 474) ցայսվայր յաճախ յիշեցինք եւ նոյնչափ յաճախ յիշելու առիթ պիտի ըլլայ։ Բրայսի հաւաքման մէջ մեծ բաժին մըն է "Կիլիկիա„, այսինքն՝ "Ատանայի վիլայէթն ու Մարաշի սանճագը„ (էջ 465—509), բայց նոյն կողմանց վերաբերող տեղեկութիւնք կան գրեթէ ամէն կողմ, յատկապէս "Արեւելեան երկաթուղի„ բաժնին մէջ (անդ, էջ 407—463), որ բնականապէս մեծ մասամբ կը վերաբերի արեւմտահայ տարագրութեան։ Եթէ համեմատենք միայն իսկ "Հելուեսաց„ոյ մը Օրագրութիւնը, որ ականատես էր Զէյթունի տարագրելոց անցքին Կիլիկիոյ դաշտէն[1]„, այն Օրագրութեան հետ՝ զոր գրած է ուրիշ օտարական մը որ երկաթուղւոյ գծին վրայ կ'ապրէր „B" քաղաքին մէջ (Բրայս, թ. 114, էջ 438—449), դաղափար մը կ'ունենանք տարագրութեան այս կարեւոր կենդրոնին իրողութեանց՝ առաջին ամիսներուն մասին։ Վերջին օրագրութիւնս կը սկսի 1915 տարւոյ 30 Յունիսէ եւ կը հասնի միայն մինչեւ 19 Սեպտեմբեր։ Այս բազմաթիւ յիշատակարանք լի են ամէն կարգի մանրամասնութեամբ, որոնց շատերը չկան գերմ. փաստաթղթերուս մէջ, կամ հարեւանցի միայն։ Այս անթիւ մանրամասնութիւնքն, որոնց մէջ մեծ դեր կը խաղան՝ ի միջի այլոց՝ ինչպէս անվերջ կախաղանները, նոյնպէս զինուորական ատեանները[1], հոս զմեզ այլ եւս չեն շահագրգռեր, բայց միայն անոնք՝ որ գաղթականաց պատմութեան ուսումնասիրութեան համար անհրաժեշտ կարեւորութիւն մ'ունին, եւ որոնք կը ցուցնեն թէ տարագրութիւնն ի Կիլիկիա շատ ուրիշ կանոնի ենթակայ է քան որ գերմ. փաստաթղթերէն կ'երեւայ, բնականապէս շատ աւելի կանոնի ծրագրուած։ Այս պարագան ինքնին կը ջրէ թուրք զբպարտութիւնքն ու պատրուակները, որովհետեւ պատրուակել ջանացած է շատ կանոնիէն ծրագրեալ ոճիրը։

Թէ զինուորագրութիւնը դժուարութիւններ ունէր ի Զէյթուն, որ ինքզինքը պարտական ալ չէր զգար անոր՝ իբր ընդդէմ իւր դարաւոր արտօնութեան, ասի հին խնդիր մըն էր։ Պատերազմէն շատ յառաջ ալ Ռէսսլէր հիւպատոսը կը տեղեկանայ 4000, ուրիշներ կ'ըսեն 6000, ուրիշներ՝ 8000 թուրք զինուորներ հաւաքել մտնած են Զէյթուն։ Ի՞նչ նպատակաւ։ X՝ որ հոն էր այս ամառն ու ձմեռը՝ ինձի ըսաւ թէ Հայք չեն ուզեր ապստամբիլ եւ թէ պիտի համբերեն ամէն բանի կառավարութեան կողմէ։ Հաւատալ դարաւոր տարաբնակներ եւն։ Մնացեալը քիչ մ'եռաբը (= Բրայս, թ. 123)։ Օրագրութիւնը կը հասնի միայն մինչեւ Մայիսի վերջը։ Հոս թուականք ալ յաճախ կիսադրեալ միայն են։

[1] Ի „Quelques documents" etc., Fasc. II (Genève 1916), p. 99–104։ Կը սկսի՝ "Կէրոյի 14 Մարտ 1915։ Այսօր խօսակցութիւն մ'ունեցայ Xի հետ այն մասին թէ ինչ կ'անցնի ի Զէյթուն։ Ցաջողած էր քանի մը տեղեկութիւններ քաղել այս փոքր հայ քաղաքին մասին, թեեւ պնոր հետ ոչ հաղորդակցութիւն ընդհատուած էր։ Ի միջի այլոց, 4000, ուրիշներ կ'ըսեն 6000, ուրիշներ՝ 8000 թուրք զինուորներ հաւաքել մտնած են Զէյթուն։ Ի՞նչ նպատակաւ։ X՝ որ հոն էր այս ամառն ու ձմեռը՝ ինձի ըսաւ թէ Հայք չեն ուզեր ապստամբիլ եւ թէ պիտի համբերեն ամէն բանի կառավարութեան կողմէ։ Հաւատալ դարաւոր տարաբնակներ եւն։ Մնացեալը քիչ մ'եռաբը (= Բրայս, թ. 123)։ Օրագրութիւնը կը հասնի միայն մինչեւ Մայիսի վերջը։ Հոս թուականք ալ յաճախ կիսադրեալ միայն են։

[1] Կը բաւէ յիշել միակ տեղի մը. "Ի Մարաշ 300է աւելի Հայեր մահապարտուեցան (executed) Զինուորական Դատի կողմէ։ չհաշուելով անթիւ զոհերը՝ որոնք տարագրութեան ընթացքին մէջ ապանուեցան„ (Բրայս, թ. 11։ էջ 23)։

կագրէր 1913 տարւոյ Ապրիլ 25 թուականաւ թէ "Հալէպի հայ եպիսկոպոսը Ներսէս Դանիէլեան քանի մը շաբաթ յառաջ վերադարձաւ այն ուղեւորութենէն՝ զոր թուրք կառավարութեան բաղձանաց համեմատ կատարեց դէպ ի Զէյթուն։ Այս քաղաքիս բնակիչք, որ վաղնջուց ի վեր իրը ըմբոստ կը համարուին, կրցածնուն չափ խոյս տուած են զինուորական ծառայութենէն։ Զէյթունի երիտասարդները լեռներն ելած են, ուր՝ ապրիլ կարենալու համար, սկսած են աւազակային կեանք մը վարել։ Ն-րէբ- անոնց հետ դ-ց-ած է- մանդ-կանները -ը։ Եպիսկոպոսին պաշտօնը պիտի ըլլար՝ իւր կրօնակիցները կանոնաւոր կեանք վարելու վերադարձընել։ Բայց անոնք պահանջած էին Սուլթանի իրատէ մը՝ որ զիրենք զինուորական ծառայութենէն ազատէ. այնպէս որ անի յաջողած ըլլալու չէ իւր պաշտօնն ի գլուխ հանելու„ եւն (Լէպս., էջ 21)։ — Այս մասին նոյն տեղը կը կարդանք ուրիշ տեղեկագիր մը՝ թուրք-ռուսական պատերազմի սկսելէն (29 Հոկտ. 1914) քիչ յառաջ գրուած՝ այսպէս. "Ինչպէս ինձի Մարաշի էրմ-ն-ոյ ա-ա-ելը-հիները կը պատմեն, այժմ թուրքերը խորտակած են Զէյթունի բնակչաց տակաւին ի գործ դրած գործական ու կրկան ընդդիմութիւնը՝ զոր ունէին այս հայ քաղաքի զինուորական պարտաւորութիւն ունեցողները թուրք բանակի մէջ առնելուն դէմ։ Իրենց առաջնորդը Նազար Շաւուշ, արդէն ամիսներէ ի վեր լեռները թափառող դասալիքներու պետը, որ յընթացս ժամանակի աւազակապետ մը դարձած էր եւ իւր կամայականութեան համար նաեւ Հայերէ իրը պատուհաս մը կը նկատուէր, իրը հոկտեմբերի սկիզբը թուրք գնդերէն նենգ-ռ-ն-ելով ե- խոսման դրժմամբ („Wortbruch“ տուած խօսքը չպահելով) գէրէ բանո-ած է, ե- անքնաքոյն կերպ-վ ըրբ-ը-ի մեա-ոյ-ած է„ (16 Հոկտ. 1914, թ. 11)։

Այս լրոյն մէջ, զոր հաղորդած են "գերմ. առաքելուհիք„ ի Մարաշ, թուրքական երանգ մը կայ, կամ թուրք աղբիւրէ այնպէս լսած էին անոնք։ Այս երանգը կ'երեւայ Հալէպի հիւպատոսի միւս տեղեկութեանց մէջ ալ մերթ ընդ մերթ՝ անշուշտ նման աղբիւրէ ըլլալով, որ թուրք ազդեցութեան մը ներքեւ էր։ Այսպիսի ազդեցութիւն տեսանք նաեւ Ֆրնտրմագի դէպքին պատմութեան առթիւ (հմմտ. § 12)։ Պայծառ է այս՝ երբ Նազարէթ Շաւուշ կը ներկայացուի իբր "աւազակապետ„ (Räuberhauptmann)։ Մինչդեռ անոր մասին եւ իւր բերնէն բոլորովին տարբեր բան պիտի լսենք քիչ մ'ետքը ուրիշ աղբիւրներէ։ Թուրքերը՝ գանի վատաբար ու երդմնազանցութեամբ սպաննելէն ետքը՝ "աւազակապետ„ի մը պէտք ունէին՝ չքմեղել կարենալու համար։ Բայց ասոնք երբ կը տեսնենք թէ "աւազակաց խումբը միայն 25 հոգի էր, կ'իմանանք թէ ան շահ ուներ իրերն այսպէս չափազանցուած ներկայացընելէն. որով այնպէս կը հասներ "առաքելուհի„ներուն եւ նաեւ Հիւպատոսին ականջը։

Ընայելով այս երանգին՝ անհրաժեշտ է նոյն հիւպատոսին այն ընդարձակ տեղեկագրէն, զոր գրած է Զէյթուն-Մարաշի դիպաց մասին եւ որմէ մանաւանդ Մարաշի բաժնէն քաղուածքներ գրինք (§ 12), գնել հոս նաեւ Զէյթունի մասին գրածը, նոյն իսկ յաջորդաց համեմատութեան համար։ Կը գրէ. "Ի Զէյթուն ծագած խռովութիւնք յարուցին այն խնդիրը թէ արդեօք արտասահմանէ թելադրուած ըլլան։ Ե- չէրդ-յ -ր-դ-է որ-է հետ մը գտնել իմ ի Մարաշ Մարտ 28էն մինչեւ Ապրիլ 10 բրած պաշտօնական այցելութեանս միջոցին։ Ի հարկէ Զինուորական ատենի նախագահը կը պնդէր թէ օտար ազդեցութիւն մը կայ. բայց ինձի այս մասին որեւէ տեղեկութիւն չտուաւ։ Ընդհակառակն տեղն ու տեղն գտնուած, թուրքիոյ ներքին ց-երէն ձ-գ-ած՝ գ-ոշ-ները լ-ովն կը բ-ա-ն այ-խ-ով-ռ-ի-ն-ը դեկնելը-։ — Զէյթունի մօտ Հայոց մէջ զարգացած էր աւազակաբարոյութիւն մը („Räuberunwesen“)՝ առաջնորդութեամբ Նազարէթ Շաւուշ մէկու մը։ Անցեալ տարւոյ հոկտեմբերին Մարաշի միթէսարիֆը Հայտար փաշայ ասոր դէմ ձեռնարկութիւն ըրաւ։ Զէյթունի բնակչաց խոսդ-ց-ա- է-ը պ-ա-ո-ոյ խ-ս-ի-վ թէ անոնց դէմ, որոնք իրեն կը յանձնեն աւազակները՝ բան մը պիտի չընէ. եւ իրօք ալ ասով յաջողեցաւ որ իրեն յանձնուին։ Բայց փոխանակ դատաստան սկսելու եւ յանցաւորները գլխապարտելու, Նազարէթ Շաւուշը բանտին մէջ բրածեծ սպաննել տուաւ։ Անոր հետ 30 ուրիշ բանտարկեալներ Օսմանիէի բանտը տանիլ տուաւ, ուր ցայսօր կը նստին առանց դատական վճռի մը. իսկ ո-ր-ի-ները ա-ղ-ա ի-ա-ը-ց՝ ը-դ-է- զ- ը-դ-ի-ա-ի անոնց հետ դ-ա-մանի-ի բ-ա-ո-ա-ձ մ-ա-մ-դ-ա-ան ա-ա-ը-ի-ներն ալ պ-ա-ձել։ Ասոր հակառակ իւր հանդիսաւոր խոսքն դեմ ձերբակալել տուաւ այն անձերը, որոնք իրեն տեղեկութիւններ տուած էին, որով յաջողեցած էր աւազակները բռնել։ — Պատերազմի սկսելուն՝ զօրավար Ֆախրի փաշայ, հակառակ խորհրդոյն Հալէպի վալիին՝ ճէլալ պէյի, ի Զէյթուն գտնուող զօրաց դասակը (Kompagnie) հեռացուց եւ անոնց տեղ դրաւ երկրապահ-ոստիկաններ (Gendarmen), եւ այն՝ Մարաշէ եղող մահմետական ոստիկաններ, որոնք մասամբ անյնական ընտրի էին Զէյթունի բնակչաց։ Ասոնք՝ անոնց յ-ը-ը մ-ա-ո-ա-ձ էին։ — Զէյթուն բացառապէս քրիստոնեայ քաղաք մըն է։ Ցաճախ արք խոշտանգուեցան եւ կանայք նեղուեցան՝ ոստիկանաց հաղ-ր-գ-ի-ի („Gendarmeriehauptmann“) եւ գ-ա-գ-ն ը-ե-ն ը-ա-ը-ն-ա-ա-ը-ա-ա-ա

Մարաշ հայ զինուորներէն, որոնք գէշ կը կերակրուէին, յատկապէս Զէյթունցիները կը ՝նեղուէին եւ որոնց հետ գէշ կը վարուէին, մաս մը դասալիք եղած էր։ Այնպիսի պատճառներով՝ որոնք այս գաւառիս հետ կապ չունէին, կառավարութիւնը՝ իբր մարտի սկիզբը՝ քրիստոնեայ զինուորաց հրամայեցաւ զինուորներէն իբր նախաքայլ մը նկատուեցաւ քրիստոնէից դէմ առնուելիք ուրիշ, ծանրագոյն միջոցներու, ուստի դասալիք եղան ուրիշ քրիստոնեայ զինուորներ ալ, եւ միացան Զէյթունի մօտ որջացած աւազակներուն հետ։ Երբ ոստիկաններ խաւրուեցան՝ զանոնք բռնելու, դիմադրեցին եւ հրացանահար ըրին (ոստիկաններէն) մերձաւորապէս 6 հոգի՝ իբր Մարտ 9ին[1]։ Սպաննած են նաեւ մահմեդական ջորեպան մը, որ Զէյթուն կ'երթար։ Զէյթունի ժողովուրդը վախնալով որ աւազակները կրնան նաեւ քաղաքին վրայ յարձակումներ ընել՝ պաշտպանութիւն խնդրեցին, եւ շնորհուեցաւ իրենց։ Երբ ոստիկանաց պահակախոյզներ („Gendarmeriepatrouillen") քաղաքին այլեւայլ թաղերը կ'երթային, Եէնի Տունիա թաղին մէջ, ուր Նազարէթ Զաւուշ ժամանակին կը բնակէր, տնէ մը գնդակ արձակուեցաւ պահակապանաց վրայ։ Բայց փոխանակ այս տունը պաշարելու եւ յանցաւորները բռնելու, ոստիկանաց-հազարապետն՝ որ յառաջ ժողովուրդը հարստահարած էր, նախամեծար համարեցաւ այլ եւս քաղաք չերթալ, այլ քաղաքին վերեւը գտնուած զօրանոցին մէջ մնալ։ Ասոր վրայ շարժումը ծաւալեցաւ։ Աւազակներն ու դասալիքները ամբոխ եղան եւ գնացին դուրս գտնուած հին վանքի մը մէջ, որ իբր ուխտատեղի էր։ Ի դերեւ ելան այն փորձերն՝ անոնց անձնատուութիւնը ձեռք բերելու՝ քաղաքին բնակիչներէն պահանջելով, որովհետեւ մարդիկ այլ եւս վրդովուած չէին կառավարութեան խօսքանց։ Ասի պատիժ էր անոր որ հոկտեմբերին Հայտար փաշայ ի՞նչ խօսքը գրած էր եւ անձնատուները պատժած։ Մարաշի Գերմ. Նպաստի Ընկերութեան („Deutscher Hilfsbund") քարոզչին Բլանքի (Blank) առաջարկը՝ Զէյթուն երթալու եւ փորձ մ'ընելու որ խաղաղութեամբ յաջողի անձնատուութիւնը, խելացութեամբ ընդունեցաւ Մումթազ պէյ միւթէսարիֆը։ Բլանք Մարտ 23ին Զէյթուն գնաց. բայց ի դերեւ ելան իւր ջանքերն անով որ ամբոխակ եղողներն այլ եւս մէկը չէթողուցին վանքին մօտենալու, այլ Բլանքի խաւրած տեղացւոյն ալ զինուք կը սպառնային՝ քանի անգամ որ անձնատուութեան մասին խօսք ըլլար։ Յայտարարեցին թէ գիտեն որ այ՞պէս կամ այնպէս պիտի դառնէ։ Ա՛նելի յանցն կ'առնուն զէն է յեր՞ն դառնիլ քան թէ կառավարութեան յանձնուիլ։ Ասոր վրայ Զէյթունի տեղական հրամանատարը վանքը պաշարեց, բայց անբաւական գտնելով։ Եթէ ռազմագիտօրէն ուղիղ շարժած ըլլար՝ ամբողջ առաջնորդութիւնը բռնած կ'ըլլար[1]։ Պէտք էր միայն սպասել հրետանւոյն հասնելուն, կամ աւազակները սովամահ ընել պաշարմամբ։ Ասոր փոխարէն յարձակում գործել տուաւ, եւ ոստիկանաց Մարաշէ եղող վաշտապետ մը ձիով արշաւեց վանքին գլխաւոր դուռը, եւ գնդակահար եղաւ քանի մը զինուորներով։ Աւազակներն՝ որոնց թիւն իբր 150 հոգի եղած ըլլալու է, պաշարումը ճեղքեցին՝ զոհ տալով որոշ թուով մեռեալ ու վիրաւոր, որոնք թուրքերու ձեռքն ինկան. քաղաքն անցան, անկէ ալ լեռները փախան։ Ցիշատակութեան արժանի է որ իրենց երկու մեռեալներու գլուխը կտրած էին, յայտնապէս որպէս զի անկարելի ըլլայ թուրքաց ճանչնալու թէ ո՞վ էին։ Յետոյ վանքը թնդանօթի բռնուելով քանդուեցաւ[2]։ Լեռներն ապաստանող աւազակները բռնել

1 Հմմտ. Ռէօսլէրի մէկ տեղեկագիրը, զոր իւր գրութեան մէջ մուծած է Վանգենհայմ դեսպանը։ "Ի Զէյթուն քանի մը դասալիքներ՝ որոնք պիտի ձերբակալուէին, գնդակահար ըրած են քանի մը թուրք ոստիկաններ. ասոր վրայ Մարաշի մահմեդական ժողովուրդը յայտնապէս ծրագրած էր՝ կոտորածներ ընելու, բայց խաղաղ մնաց երբ ծանուցուեցաւ թէ զինուորական ասեան մը դրուած է։ Մարաշէն գերմ. առաքելաեղբայր մը Զէյթուն խաւրուած է իբր պատգամաբեր։ Եթէ բնակիչները չյանձնեն խռովարարապետները („Rädelsführer"), զինուորական յեղաբարոյութիւն մը պիտի ըլլայ։ Այս պարագային դժուար պիտի ըլլայ Մարաշի մահմեդական ստորին ժողովուրդը չափուն մէջ պահել, խնդրեմ որ ձեռք բերէք խիստ հրամաններ՝ անկարգութեանց առջեւն առնելու։ Մարաշի հայ ժողովուրդը լիովին խաղաղասէր է։ (Գերմ.) Առաքելութիւնը, որուն մէջ ութ քոյրեր կան, քոյր մը խաւրած էր ինձի՝ խնդրելու ինձմէ որ Գերմանացիները պաշտպանելու համար Մարաշ երթամ։ Կը խնդրեմ՝ հրաման հոն երթալու։" դեսպանը կը յաւելուր թէ պէտք եղած քայլերն առած է եւ հիւպատոսին Մարաշ երթալու արտօնութիւն տուած (26 Մարտ 1915, թ. 20)։

1 Հիւպատոսն ասով հասկցընել կ'ուզէ անշուշտ թէ դասալիքներու փախուստը թուրքերը դիտմամբ դիւրացուցին որոշ նպատակաւ։ Գոնէ այս է հաւանականը։ Թուրքերուն հաշուին չէր գար՝ "դասալիք"ներու խնդրոյն փակուիլը ճիշդ այն վայրկենին, երբ ամէն պատրաստութիւն տեսած էին՝ Զէյթունի վերջին հարուածը տալու տարագրութեամբ։ — Ա՛յնպէս "անբաւական գունդ" մը չէր, քանի որ 4000է աւելի կ'ըսեն ուրիշ աղբիւրներ, որոնք ընդհակառակը շատ նուազ կը դնեն վանքին մէջ կռուողներուն թիւը։ Տես յետոյ։

2 Կ'արժէ այս մասին դնել Թուրքաց պատմածը, ինչպէս ըսած էր Վանգենհայմի ներքին Գործոց նախարարը (Թալաաթ). "Հայ դասալիքներ, որոնք զինուորական ծառայութենէ ազատելու համար փախած էին, մօտերս յարձակում մը գործեցին Զէյթունի մէջ եղած բանտին վրայ, որպէս զի քանի մը հայ բանտարգելեալներ ազատեն։ Արիւնալից կռիւ մը տեղի ունեցաւ, որուն միջոցին վիրաւորուեցան ու սպաննուեցան պահակապաններէ զատ՝ ոստիկաններ եւ նաեւ փոքր մը հայեր, որոնք յանձնուելիք դեմ դրած էին։ Ոստիկաններ, երբ տներու մէջ փախստականներ կը փնտռէին, գնդակի հարուածներով եւ քարերով ընդունուեցան. այս առթիւ մէկ կամ շատ ոստիկան մեռած ըլլալ կ'ըսուի։ Այնուհետեւ դասալիքներու մեծամասնութիւնը հաւաքուեցաւ Զէյթունի մօտ վանք մը, ուր անոնց վրայ յարձակում ըրին ոստիկանները։ Վերջիններս կորսնցուցին 7–8 մեռեալ, որոնց մէջ էր նաեւ Մարաշի ոստիկանաց հրամանատարը՝ Սուլէյման պէյ, եւ 20 վիրաւոր ունեցան։ Հայերը յաջողեցան փախչիլ՝ թողլով 20–30 մեռեալ, որոնց ոմանց գլուխը կտրած էին։ Ակէ կը հետեւի թէ ըմբոստ Հայերը զէնք ունէին՝ հակառակ քիչ ժամանակ յառաջ հրամայուած զինաթափութեան Զէյթունի ժողովրդեան,

գժուարին պիտի ըլլայ։ Մուսմթազ պէյ, որ այս միջոցին Զէյթուն ամապարած էր, պաշտոնական բրաւ ոստիկանաց-հաղարապետն, որովհետեւ պահակապանաց վրայ գնդակ արձակուելէն ետքն ուղիղ միջոցները ձեռք չէր առած, եւ գայմագամը՝ որովհետեւ նաեւ միթէսարիֆին գալէն ետքը յանձն չէր առնուր՝ զինուորանոցէն քաղաք իջնալ իւր պարտքերը կատարելու համար։»

Շարունակութիւնն աւելի Մարաշի մասին է, զոր արդէն տեսանք։ Զէյթունի մասին կան հետեւեալ կէտերը. «Այս միջոցին Զէյթունի դէպքերն իրենց ընթացքը կ'առնուն՝ —ՈՒՆՑ ՈՒՐՈՒԹԵԱՆ[1]։ — Կառավարութիւնը պահանջած է որ դասալիքներն անձնատուր ըլլան. — Մինչեւ մարդի վերջն արդէն եկած անյնորոյր եղած էին 450 հոգի Մարաշէ ի 125 հոգի Զէյթունէ. եւ մասամբ պատժապարտ դասակներու մէջ աշխատութեանց կը գործածուէին, մասամբ կը սպասեն տակաւին դատուելու զինուորական ատենէն։ — Բաց ասոնց զինուորական ատենի հետախուզութիւնն ուղղուած է Մարաշի մէն նշանաւոր ի բարեկիցի Հայոց դեմ, որոնցմէ շատերը բնաջնջուին։ Հիրաւի որ ամենագոյնը ոչնչացած չէին Զէյթունի ինքնայն հետ. եւ թէ ասոնք ամենէն աւելի կը բաղձան որ այն աւազակաց վերջ մը տրուի, որպէս զի Մարաշ վերջապէս խաղաղութիւն գտնէ» եւն (— զուր յոյս —)։ Ցիշելէն վերջը թէ «Աւազակները մինչեղէն մաքրել չէ յաջողած մինչեւ այսօր» եւ թէ անոնց որոնց էր Ալա Գայա լեռը Զէյթունի եւ Մարաշի միջեւ (— այս կտորը յառաջ բերենք՝ § 12 —), կ'աւարտի այս երկայն տեղեկագիրը նշանակալից տեղեկութեամբ. «Վերադարձէս ետքը ճէլալ պէյ՝ Հալէպի կուսակալը՝ ինձի հաղորդեց թէ ռուսական սահմանին վրայ՝ թուրք հողի մէջ քանի մը հայաբնակ տեղեր, զորոնք Ռուսները գրաւած են, ռուսասէր հանակրութիւններ ցուցուցած ըլլան. թէ բոլոր հողի վրայ տանի մը հայ գիւղեր կոտորած էն մահմետականներէ. եւ թէ կ'երեւայ թէ բոլոր կամաւորներն մէջ գերեալներ եղած է ողորմելի մը՝ որ Հայերէն մտքողորմելի էր կոչեալ կամ մանաւանդ ի էր ընդունի նկատելի։ Ինքն այս փոփոխութիւնն իբր դժբախտութիւն մը կը նկատէ իւր հայրենեաց համար, եւ ինձմէ խնդրեց նորին գերազանցութեան՝ կայսերական Դեսպանին յանձնարարել, այս ուղղութեան դեմ աշխատելու» (12 Ապրիլ 1915, թ. 25)։ — Վանգէնհայմ դեր ասոր յարմար մարդը։

Վերջին խօսքերս այս կուսակալին՝ որ ջարդերու կողմնակից չէր եւ անոր համար պաշտօնանկ եղաւ, կը ցուցնեն թէ այս միջոցին արդէն վճռած էր պարտքորութիւն ու կոտորածը, եւ մենք կը յաւելունք՝ արդէն։ Ռէսալէր այս տեղեկագիրը գրած ատեն Մարաշէ Հալէպ դարձած էր գոհունակութեամբ թէ Մարաշի մէջ կոտորածի մ'առջեւն առնուած էր, եւ թէ նաեւ Զէյթունի քաղաքին այլ եւս վտանգ չէր սպառնար (հմմտ. թ. 22)։ Միակ մտահոգութիւն մը կը մնար տակաւին, յիշեալ աւազակները։ Քիչ մ'ետքը պիտի իմանար որ զինքը լաւ խաբած էին թուրքերը, որոնք տակաւին իւր Մարաշ եղած վերջին օրերը սկսած էին տարագրել Զէյթունը (8—10 Ապրիլի), այնպէս որ երբ ինքն ասոր լուրը կ'առնուր (20 Ապրիլի)՝ Զէյթունցւոց առաջին խումբն արդէն Ասորիք հասած էր, ինչպէս պիտի տեսնենք։

Ամէն մասամբ նշանաւոր է այն տեղեկագիրը՝ զոր գրած է Սսոյ Սահակ կաթուղիկոսն առ Զաւէն Պատրիարք, եւ որ կը գտնուի գերմ. փաստաթղթերուս մէջ գերմ. թարգմանութեամբ (թ. 34)։ Քանի որ ասոր հայ բնագիրը կայ՝ անյարմար էր թերեւս նոր հայացընել. բայց ստիպուած ենք։ Տեղեկագիրս գրուած է 8/21 Ապրիլի 1915, եւ կը յիշէ նախ Զէյթունի մասին իւր հակիրճ տեղեկագրութիւնը ամսոյն 7/20 թուականաւ։ Կ'ըսէ թէ «Միւթէսարիֆն ոչ միայն յանձնուած 25 դասալիքները, այլ նաեւ խաղաղ ժողովրդենէ շատ անմեղներ ալ Մարաշ տանիլ տուաւ եւ խոշտանգանաց ենթարկել։» — «Զէյթունի Հիւսէին Հիւսնի գայմագամին, Սուլէյման պէյ յիսնապետին, միւֆթիին եւ կառավարութեան պաշտօնէից՝ որոնք կառավարութեան վարկն աղարտեցին, գործած

եւ այս կռիւներու պատճառը փնտռելու ենք զինուորագրութեան դեմ եղած դիմադրութեան մէջ։ Նախարարը կը կարծէ թէ սակէ զատ օտար գրգռութիւն ալ մաս ունի. այլուստ կ'ապահովցընէ թէ Զէյթունի շրջակայ գաւառներու մէջ անկարգութեանց մասին մտահոգութիւններն անհիմն են։» — Խեղաթիւրումներն ակնյայտնի են, եւ այս վայրկենիս արդէն տարագրութեան համար իւր տուած հրամանները գործադրուելու կը սկսէին։ Միակ ճշմարիտ խօսք մը կայ՝ Զէյթունի հայն ալ կռուած էր տարգելներու դեմ, ուստի գործ չուներ դասալիքներու հետ. բայց ինքն էր որ ի վերջոյ պատասխանատու բռնուեցաւ, որովհետեւ այն էր թուրք ծրագիրը։ — Վանգէնհայմ կը յիշէ դարձեալ Հայոց պատրիարքի յայտարարութիւնը թէ «կազմակերպեալ ապստամբական շարժում գոյութիւն չունի» ի Զէյթուն, եւ թէ «Թուրքիոյ Հայերը լրջմտութեամբ կը ջանան՝ ուղիղ ու հաւատարիմ ընթացք մ'ունենալու»։ Ասոր կը կցեր մինչեւ անգամ. «Այս վերջին հաստատումը՝ Ի՛երե՛ոյ ի՛ դէպ եւ։» (29 Մարտ 1915, թ. 21)։ — Քիչ մ'ետքը լատ թրքամոլ բաներ պիտի գրեր։ Տես յաջորդը։

1 «Աւարտեալ» սկսած էր թուրք կառավարութիւնն ուրիշ ոճով՝ տարագրութեամբ ու կոտորածով. զոր Ռէսալէր տակաւին կ'անդիմանար այս տեղեկագիրը գրած ատեն։ Վանքի դիպաց մասին հմմտ. նոյն հիւպատոսին ուրիշ մէկ տեղեկագիրը. «Զէյթունի քով կռիւը կը դառնար կողմնացեալ կեցած վանքի մը շուրջը, ուր դասալիքներն ապաստանած էին։ Պաշարուեցաւ. բայց դասալիքները ճեղքեցին անցան եւ լեռները փախան։ Իրենց ամրողջական թիւն՝ իբր 150 հոգի։ Ոմանք ինկան, ոմանք վիրաւորուեցան եւ գերի բռնուեցան։ Վանքը քանդուեցաւ թնդանոթով։ Զէյթունէ դէմ ի՛ոչ՝ այլ ե՛ւ սպասելի չէն («nicht mehr bevorstehend»)։ — Կառավարութիւնը պահանջեց որ ամէնքն՝ որ իրենց զինուորական ծառայութիւնը չէն կատարած, գան ներկայանան։ Եկան յանձնուեցան 125 հոգի Զէյթունէ եւ 450 հոգի Մարաշէ։ Մարաշի վրայ պատերազմական վիճակ յայտարարուեցաւ. հոս է նաեւ զինուորական ատենի նիստը։ Արդիւնքն է երեկոյեան ժամը 6էն ետքը տներէ ելլել։ Ցները կը խուզարկուին զէնքեր գտնելու։ Խստիւ՝ քրիստոնէից քով, նուազ՝ մահմետականաց քով։ Շաբաթ օրէն ի վեր գրգռութիւնը քիչ մը նուազած է» (31 Մարտ 1915, թ. 22 հեռագրուած Մարաշէ)։ Նոյն տեղեկութիւնը կը կրկնէ Վանգէնհայմ իւր մէկ տեղեկագրին մէջ (3 Ապրիլ 1915, թ. 24)։

անլուր խժդժութիւնքն ու բռնութիւնք միայն նպատակ ունէին՝ խաղաղ ժողովուրդը ծայրայեղութեան դրդռելու, որպէս զի կառավարութիւնն առիթ գտնէ բնաջնջելու։ Հակառակ այս ամենուն ժողովուրդը կը համբերէ ամէն բանի եւ մերթ ընդ մերթ տրտունջներ կը յայտնէ։ Ի ը-ր կը ի՞նդրէ որ անկողմնակալ ու անկեղծ դ-ն-ի-ն-ի-ն։„ — Կանայք փորձեցին հեռագրաւ դիմել Վալիտէ Սուլթանին. բայց "կառավարութիւնը մերժեց„. եւ կարծելով թէ յանցաւորը հասարակութեան գլուխն էր՝ ցոյց մ'ըրին։ — "Քանի մը դասալիքներ, որ լեռ փախած էին, փորձեցին յորդորել ժողովուրդն ի միասին ընդդիմանալու. բայց խաղաղասէր ժողովուրդը չանսաց անոնց։„ — "Փետրուարին կառավարութիւնը մտադիր էր Զէյթուն քաղաքին մէջ մթերուած զէնքերն ու ռազմամթերքը Մարաշ փոխադրել։ Դասալիքներն իմացան եւ կ'ուզէին այն ամէնը ձեռք ձգել։ Բայց հայ աւագները մերժեցին, եւ անոնց ծրագիրը չյաջողեցաւ։ Փետրուար 15/28ին իմացուեցաւ դասալիքներու այս նպատակը. եւ յաջորդ օրը՝ միաձայն հաւանութեամբ՝ կառավարութեան պաշտօնապէս իմացուցին հասարակութեան պետն ու քաղաքապետը։ Կառավարութիւնն արդէն լուր ունէր իրերէն լրտեսներու միջոցաւ։„ "Այս միջոցին հեռուները փախան ոմանք՝ որոնք Հայտար փաշայի բարբարոսական խժդժութեանց ենթարկեալ էին եւ ականատես եղած էին գերի բռնուած Ն-ա-ր-է-ն Ն-ո-ր-շ-ա-ր-ե-ա-ն ը-ր-հ-ո-ր-է-լ մահուան։ Դասալիքները բռնելու համար խաւրուած 16 ոստիկաններն ետ դարձան, եւ շրջակայ գիւղերու մէջ նոր խժդժութիւններ գործեցին։ Ոստիկանները վերադարձին հանդիպեցան դասալիքներու։ Կռուէ մ'ետքը 7—8 մարդ կորսնցրնելով ոստիկանները Զէյթուն փախան։ Կառավարութիւնն ու ոստիկանութիւնը զայրացած այս ձախորդութեան վրայ՝ հասարակութեան գլուխներէն պահանջեցին դասալիքներու յանձնուիլը։ Գլխաւորները մտադիր ըրին որ ասի անկարելի է գործադրել, յորմէ հետէ ժողովուրդը զինաթափ եղած է եւ անզօր է զինեալ դասալիքներու հանդէպ։„ — "Մարտ 5/18ին գումարուեցան աւագները՝ այս ձգտման վնասակար հետեւութեանց առջեւն առնելու համար։ Դասալիքները քաղաք մտան՝ ոստիկանութիւնն ու կառավարութիւնը ձեռք ձգելու համար։ Այս կռուոյն միջոցին Հայերը կ-ա-ռ-վ-ա-ր-ո-ւ-թ-ե-ա-ն կողմն եկան. եւ դասալիքները մէկ վիրաւոր ունեցան, բայց փաղաքշելն ու ոստիկանը՝ 9 մեռեալ։ — Մարաշի միթէսարիֆն ու ոստիկանութեան հրամատարը փութացին Զէյթուն երկու դասակ զինուորով եւ քաղաքէն պահանջեցին սպաննուած ոստիկաններէ առնուած հրացանները։ Խորհրդակցութենէ մ'ետքը՝ կ-ա-ռ-ա-վ-ա-ր-ո-ւ-թ-ե-ա-ն Հայոց հասարակութեան գլուխն ու քաղաքին բժիշկը վանք գնացին, ուր ապաստանած էին դասալիքները՝ զանոնք հրացանները տալու համոզելու համար, գայմգամն խոստացաւ որ ոչ ոեւէ անոնց ներում պիտի շնորհուի։ Փոխանակ այս խոստումը պահելու եւ խաղաղցրնելու՝ գայմգամը յայտարարութիւն մ'ըրաւ թէ այս 35դ անգամն է որ Զէյթունի բնակիչք կ'ապստամբին„ եւն։ Բայց "Զէյթ-ո-ւ-ն բ-ն-ա-կ-ի-չ-ք ե-ր-ք-է-ւ-ի-ն ա-պ-ա-ս-տ-ա-մ-բ-ա-ծ-„։ "Այս անգամ՝ կառավարչական ը-ր-դ-ռ-ռ-ա-ն ը-ղ-ա-ծ-ի-ն ա-ն-ա-ր-դ-ա-ր գործքը յառաջ բերած է արդի տխուր վիճակը։„ — "Մարաշի միթէսարիֆն ու Զէյթունի գայմգամն ե- ՝ն՝ իրենց պ-ա-ռ-ա-յ ի-ա-ր-ը պ-ա-ե-ցին, ը-ր պ-ա-ռ-ա-ծ ե-ն՝ ժ-ո-ղ-վ-ր-դ-ե-ա-ն ի-ն-ա-յ-ե-ա-։ Ուղեցին 8—10 օրուան մէջ՝ 4000 հոգւոյ զինուորական ուժով եւ անագորոյն հրամատարով մը ժողովրդեան սարսափ ազդել։ Նոյն օրը Մարաշէ ալ քանի մ'աւագներ Զէյթուն եկան՝ դասալիքներն անձնատրութեան համոզելու համար։ Հասարակաց խորհրդակցութենէ մ'ետքը՝ Հայերը դիմեցին հրամանատարին խնդրելով՝ բռնութեամբ ընկճելու դասալիքներն, որ չէին ուզեր յանձնուիլ։ Հրամանատարը նորէն պահանջեց ժ-ո-ղ-վ-ր-դ-ե-ա-ն դասալիքներու անպայման յանձնումն ու անձնատրութիւնը։ — Մարաշի աւագներն այն ատեն վերադարձան։ Կառավարութիւնն ալ փաղաքշելն պ-ա-ղ-ա-ր-ի-ն-ը ը-ղ-ա-ն-ա-ց փոխադրել պ-ա-ռ-ա-։ Երբ կ-ա-ռ-ա-վ-ա-ր-ո-ւ-թ-ե-ա-ն ը-ղ-ի-ն-ե-ր-ա-ն գրէրու տարուելու լուրը քաղաքին մէջ տարածուեցաւ, դպրոցները փակուեցան եւ սարսափն աւելցաւ։ Այս միջոցին դասալիքները փախած էին մերձակայ վանքը, ուր զինուորը պաշարեցին զերենք։ Մարտ 12/25ին սկսաւ ռ-մ-բ-կ-ո-ծ-ո-ւ-մ-ն երկու թնդանօթով։ Հակառակ արձակած բազմաթիւ թնդանօթի գնդակներուն՝ վանքն ինչ մը ոչնչացա- հ-ա-ց-ը-ն-ե-լ այս կերպով։ Երբ Կառավարութիւնն ապահով եղաւ որ ժողովուրդը խաղաղ կը մնայ, պաշարման գօտին նեղցուց։ Այն ատեն դասալիքները կրակին պատասխանեցին, եւ ինկած զինուորներու թիւը մեծ էր։ Հազարապետը ("պինպաշի„) վանքի դրան մօտեցաւ, եւ այն վայրկենին որ զինուորները վանքը հրդեհել կ'ուզէին, գնդակահար ինկաւ հազարապետն ու քանի մը զինուորներ։ Կռիւը տեւեց մինչեւ երեկոյ։„ — "Նոյն օրը փաղաքշելն բնակիչք խնդրեցին կառավարութենէ որ դասալիքներուն փախչելու հնարաւորութիւն չտալու համար՝ պաշարումը չվերցուի, ապա թէ ոչ նորէն նեղութիւն պիտի պատճառեն քաղաքացեաց ու զինուորաց։ Հակառակ պառաջ խոստման՝ կ-ա-ռ-ա-վ-ա-ր-ո-ւ-թ-ե-ա-ն վանքն պաշարումը վերցուց եւ դասալիքներուն առիթ տուին փախչելու։ Մեղի անծանօթ բռնելի է թէ ինչպէս կրնային 15—20 դասալիքներ հեղեալ 4000 հոգւոյ պաշարման գօտին։ Կասկած ունինք թէ Կառավարութիւնը գիտմամբ փանի մը դասալիքներու ազատ շրջել կը թողու, որպէս զի կարենայ խաղաղ ժողովրդն էջ դասալիքներու մեղադրել եւ կարենայ դարձեալ ի գլուխ հանել։„ — "Դասալիքներուն փախստեանէ ետքը իմացուցին Կառավարութեան՝ խնդրելով որ խնայուի վանքին, որ ամբողջ հայ ազգին սեպհականութիւնն է եւ ուր այնչափ թանկագին առարկայք ու նշխարքներ պահուած են։ Գայմգամը, միփթին եւ միւս պաշտօնեայք խոստացան, բայց զինուորականութիւնը չպահեց եւ վանքը հրդեհեց։ Հակառակ գիւղապետին խնդրանքին նաեւ՝ շրջակայ գիւղացոց գնդերը չհնայուեցան եւ այրուեցան„ եւն։ — "Երէկուրդ օրը զօրանոցէն հազարապետ մը քաղաք եկաւ եւ սկսաւ խուզարկել՝ վիրաւոր դասալիքներ ու զէնքեր գտնելու համար։ Քանի մ'ա-

նարժէք զէնքեր գտաւ, եւ Զաքրեան Պետրոսի քով, որուն տղան նոյնպէս դասալիք եղած էր, աբիւնալից շապիկ մը։ Պետրոսն եւ ուրիշ անձեր իրը կասկածելի ձերբակալեց եւ բանտ դրաւ։„ — "Մ–ր 25/Ապրիլ 8ին[1] էբր 30 նշանաւոր անձինք զօրանոց կանչեցան եւ գայմգամ Խոշրէվ փաշայ զանոնք եւ պահեց։„

"Առանց անոնց ժամանակ տալու որ ճամբու անհրաժեշտագոյն պատրաստութիւններ տեսնեն, աքսորեցին զանոնք՝ իրենց կանանց ու տղոց հետ՝ նախ Մարաշ։ Հոն խանի մը մէջ արգելափակ եղան, ուր կանանց ու տղոց սրտառուչ ողբերն երկինք կը հանէին։ Խեղճերն այնուհետեւ երեք օրուան ուղեւորութենէ մ'ետքը Օսմանիէ հասան, ուսկից՝ ուրիշ բաղմաթիւ ձերբակալելոց հետ Ատանա փոխադրուեցան։ Ասկէ անմիջապէս դէպ ի Տարսոն խաւրուեցան։„ — "Բոլոր այս ուղղակոնք հաւատարիմ հպատակներ են եւ Կառավարութեան օգնած են ամէն տեսակիցով։ Ըստ ինքեան կառավարութիւնը վարձատրելու էր այս հաւատարիմ հպատակները. ասոր փոխարէն ամենախիստ պատիժը տուաւ անոնց աքսորքը։ Ո՞ւր կ'աքսորուին. ի՞նչպէս պիտի ապրին„ եւն։ — "Նաեւ ես՝ իբր կաթուղիկոս՝ Զէյթունցւոց միշտ խորհուրդ տուած եմ, օսմ. պետութեան հաւատարիմ մնալ եւ քաղաքացիական պարտքերը կատարել։ Ինչի՞ համար։ Դեռ. եւ այժմ ստիպուած են թշուառական ու մերկ թափառիլ։ Ասի է իմ անկեղծ ճգանցս վարձքը, եւ իմ պատիժս մեծագոյն է„ եւն։ — "Կրնամ մասամբ միայն անով մխիթարուիլ թէ ՀԷմալ փաշայ, որուն հեռագրած էի, խօսքը պահեց եւ կոտորած տեղի չունեցաւ։„ — "Վանքին հրկիզութենէն ետքը՝ առանց բնդդիմութեան անձնատուր եղան 190 դասալիքներ։ Ասոնք սոսկալի խոշտանգանաց ենթարկուեցան, անասնոց պէս կապուեցան եւ խարազանի հարուածներու տակ Դամասկոս խաւրուեցան։ Մին ճամբան մեռաւ. թէ ինչ պիտի բլլան միւսները՝ չեմ գիտեր։„ — Կ'աւարտի. "Իմ 12 տարուան պաշտօնավարութիւնս մշտնջենաւոր հոգոց ու տխրութեան ժամանակ մը էր։ Եթէ քրիստոնեայ չբլլայի՝ պիտի անիծէի այն օրն՝ որ աշխարհք եկայ, կամ մանաւանդ այն օրը՝ որ այս ծանր ու պատասխանատու պաշտօնի կոչուեցայ„ (8/21 Ապրիլ 1915, թ. 34, խաւրուած Ատանայէ՝ գերմ. հիւպատոսին ձեռքը՝ 26 Ապրիլ 1915 թուականաւ)։

Այս գրուածն որչափ հեղինակաւոր, նոյնչափ ալ անկողմնակալ տեղեկագիր մըն է, եւ իբր այսպիսի ալ առաջնակարգ վաւերագրերէն է Զէյթունի եւ անով առհասարակ Տարսոնի ոճրագործութեան պատմութեան համար։ Դասալիքներու արարքները ձաղկուած են արժանապէս, բայց նաեւ շեշտուած ժողովրդեան անմեղութիւնը, եւ ասի է կարեւորագոյն կէտը։ Բայց նոյն իսկ դասալիքներու համար ահա թէ ինչ կը գրէր Ռէսսլէր հիւպատոսը վերը յառաջ բերուած Տեղեկագրին մէջ. "Ես ի սկզբանէ միտք չունէի Զէյթուն երթալու. որովհետեւ հոն գերմանական շահեր (= հաստատութիւնք եւն) չկային պաշտպանելու համար. բայց զինուորական վարչութիւնք յայտնապէս ենթադրած են թէ կը բաղձայի երթալ, եւ ամէն փորձ փորձեցին՝ արգիլելու համար։ Բլանք քարոզչին կարծեաց համեմատ՝ լեռը փոխուած ոռոգիներն ու դասալիքներն այսօր իսկ անյոյս կ'ելլան, երբեմն գոյ պաշտօնեայ մը, որուն վրայ վարձուած ոռնիներուն ոռնիներուն պայմանները դիպի պահուին։ Բայց (թուրք) իշխանութիւնք չեն բաղձար որ օտարի մը յանձնուի՝ ինչ որ իրենք չկրցան բնել, չհաշուելով այն հայանալի բնդհանուր հակամիտութիւնը՝ որ կայ թուրքական ներքին խնդրոց մէջ օտար միջամտութեան դէմ„ (Լէպս., էջ 43)։

Այժմ դնելու ենք յիշատակարան մը գրուած Զէյթունի տարագրութենէ յառաջ, այն անձի կողմանէ, որ ուղղակի մասնակից է իրերուն, ի Զէյթուն միջամտելով հրամանաւ կառավարութեան. ուստի իւր գրութիւնն աւելի ի նպաստ թուրք կառավարութեանը լլալու էր քան Զէյթունցւոց։ Եւ սակայն Մարաշի գերմ. որբանոցի վարիչը՝ յիշեալ Կարլ Բլանք (Blank) կը գրէ[1]. "Հոս Մարտի սկիզբէն վեր դժուար ժամանակ մըն էր քրիստոնէից համար. որովհետեւ կառավարութեան մէկ ընդհարման առեն աւազակաց ("էշգիյա„) հետ, որոնք միշտ կը գտնուին Զէյթունի լեռները, շատ մ'ոստիկանք („երկրապահք„, Gendarmen) սպաննուեցան։ Ասի այնպէս յուզեց իսլամական ժողովուրդն, որ՝ եթէ Տէր հրաշք մը չբներ՝ աներկբայ մեծ կոտորած մը ծագած կ'ելլար։ Ընդհանրապէս զօրաշարժէ ետքը շատ յուզմունքից շաբաթներ էին. որովհետեւ կառավարութիւնը զինուորակոչ ընելով, անասունները բռնագրաւելով՝ ի մասնաւորի երիտասարդներէ շատ յոգնաթ սատարել կը հարստանար. ասոնք մշտ նորէն հանկարծ ծացին, ինչ- հաւաքելով։ Բայց վերջապէս եկաւ ժամանակ մը, երբ ճնշումը չափն անցաւ, եւ անոնք անձանց պաշտպանութեան դիմեցին։ Զինուորական ծառայութեան առնուած երիտասարդներէն հանդերձ անպատշաճ վարմունքին պատճառաւ՝ շատերը դասալիք եղան։ Կառավարութեան պաշտօնէից կողմանէ եղած խոստումները չպահեցան. մանաւանդ թէ յաճախ ճիշդ հակառակը կ'ելլար։ Զինուորակոչները ստիպուած էին ոտքի պատդիլ, նաեւ շատ գանգոյ կ'ելլային։ Վերջապէս իրենցմէ առնուեցան է վերջոյ զէնքերն ալ, եւ նախ համալիրներն եւ պալ ստիպուած էին։ Ասով մահմետականաց մէջ տարածուեցաւ այն կարծիքը թէ այլ եւս ժամանակն է՝ իրենց սուրբերը նորէն արեւ երիտասարդներէն դէմ կռուելու համար. եւ այս կարծիքը յայտնի ալ կը խօսէին։ Կառավարութեան կողմանէ ասոր դէմ աշխատուեցաւ. բայց այն խօսքերուն վերջ չկար։ Բնականապէս կոտորածի մ'երկիւղը ծանրապէս կ'ազդէր մտքերուն վրայ։ Ի Զէյթուն դասալիքներն՝ երթալով աւելի լեռները քաշուեցան։ Թուրք պաշ-

[1] Բնագիրը (Լէպս., էջ 56) ունի՝ "25/28 Մարտին„ — որ գժուարաւ ուղիղ կրնայ բլլալ. բոլոր միւս թուերը հին ու նոր տոմարով ի միասին նշանակուած են։

[1] Karl Blank, ի Sommer, Die Wahrheit etc. p. 13–14.

տօնեայք արդէն շատոնց Զէյթունի բնակչութիւնը սատկիկ հարստահարած էն; այնպէս որ շատ երիտասարդներ լեռները կ'ապրէին, ոստիկանաց հետ գործ չունենալու համար։ Այս ժամանակ վիճակն անտանելի եղաւ. կառավարութիւնն ի վերջոյ զօրք խաւրեց Զէյթունի դէմ, աւազակները բռնելու համար։ Ասով անմիջապէս Մարաշ եկաւ զինուորական ատեան մը։ Ասի նախ բոլոր դասալիքներէն պահանջեց՝ անձնատուր ըլլալ։ Ամէնքն ալ պատժապարտ դասակներու (Strafkompagnien) մէջ դրուեցան եւ այնուհետեւ ստիպուած էին բահով ու բրչով աշխատիլ, ճամբաներ շինել, եւ նման բաներ։ Զէյթուն վտանգի մէջ էր՝ կործանուելու. բայց մեր միւթէսարիֆը, որ արդար մարդ մըն է, ասոր արգելք եղաւ։ Զէյթունցիք պէտք էին աւազակները յանձնել կամ անոնց թաքստոցը յայտնել. ասոր չէին կրնար իրենք զիրենք որոշել։ Մարաշի այլեւայլ անձանց համոզելով՝ ինք զինքս տառաջարկեցի Զէյթուն երթալ, որպէս զի անոնց վրայ ազդեցութիւն բաներուի՝ որ կառավարութեան հնազանդին։ Որովհետեւ պատերազմական վիճակ յայտարարուած էր, ուղեւորութեան համար պէտք ունէի հրամանատարին տուած հրամանին։ Վերջինս նախ միւթասարիֆին հարցուց եւ հրամանը տուաւ։ Մարաշցի ուրիշ չորս հոգւոյ հետ Զէյթուն գացի. հրման ունէինք 12 ժամ Զէյթուն մնալու։ Ջանացի Զէյթունցւոց պարզելու թէ ինչ վտանգներ կը սպառնային, եթէ չհնազանդէին կառավարութեան։ Իմ դիտաւորութիւնս էր, եթէ կարելի է՝ համոզել աւազակներն որ անձնատուր ըլլան. բայց ասոնք չհամոզուեցան, եւ ստիպուած էի ձեռնունայն Զէյթունէն ելլել։ Տեղեկութիւն տուի միւթէսարիֆին թէ ինչպէս թողուցած էի Զէյթունը։ Քանի մ'անգամ ալ խօսեցայ հետը, եւ խնդրեցի որ Զէյթունի անմեղ բնակիչներուն խնայի։ Խոստացաւ, եւ ցայժմ խօսքը պահեց։ Այնուհետեւ աւազակները շրջապատուեցան եւ ոմբակոծուեցան. անոնցմէ 36 հոգի գնդակահար եղան, միւսները փախան եւ ցայժմ կը հալածուին։ Թէ ինչպէս կը լմննայ՝ ոչ ոք կրնայ գուշակել. մինչեւ այժմ Զէյթուն ոմբակոծութենէ զերծ մնացած է։ Եւ կը յուսամ թէ այլ եւս այսպիսի բան մը չ'ըլլար։ Քրիստոնէից ընդհանուր վիճակը դրդեց զմեզ քայլեր ընելու, որ կոտորած մը տեղի չունենայ. անոր համար որոշեցինք, քանի որ ես Մարաշը թողուլ չէի կրնար, Քոյր Բէատրիքս Ռոհնէր (Beatrice Rohner) Հալէպ խաւրել, Ռէսսլէր հիւպատոսին դէպքերու մասին տեղեկութիւն տալու, թէ ինչպէս վտանգի մէջ են հոս քրիստոնեայք, եւ զինքը համոզելու որ հոս գայ։ Հիւպատոսն եկաւ եւ ինն օր հոս կեցաւ։ Իւր ազդեցութիւնն արդէն զգալի էր, տակաւին չեկած ալ, որովհետեւ հեռագրով ծանուցած էր իւր գալը։ Ի հարկէ այն կոչնակցութիւնը, որ կոտորած մը կը բաղդեր, շատ բարկացած էր որ կոտորած տեղի չունեցաւ։ Թէեւ հիւպատոսը չէր կրնար եւ իրաւունք չունէր (nicht... konnte und durfte) ուղղակի միջամտելու, բայց իւր անձն այնպիսի մեծ ազդեցութիւն ունէր, որ կրնանք ըսել թէ անով արգիլուեցաւ կոտորածը։"

Այս յիշատակարանն ինքնին պերճախօս է։ Բայց պէտք ենք մատնանշել քանի մը կէտեր ալ։ Այս "դասալիք"ներու խնդիրը, զոր թուրք կառավարութիւնն այնպէս պատրուակ առաւ իւր ծրագրեալ տարագրութիւնը յաջողցընելու, ըստ ինքեան եւ նախնաբար ծիծաղական բան մըն էր։ Թուրք կառավարութիւնը 1914 Օգոստ. 10ին հռչակած էր թէ Զէյթուն զօրակոչ կամ ինչպէս յիշատակարան մը կ'ըսէ "էֆֆէրդեյլէ", որ թուրք զինուորական լեզուաւ կը նշանակէ թէ գաւառին ամէն մարդ 45 տարեկանէն վար՝ պատրաստ ըլլալու է կարճ ազդարարութենէ մ'ետքը բանակի գործօն ծառայութեան մէջ մտնելու։ Ամէն մարդ, մահմետական թէ քրիստոնեայ ստիպուած էր առնուլ կառավարութենէ "վէսէ"ն մը, այսինքն վկայագիր մը թէ կատարած էր նախնական պայմանները եւ զինուորական ծառայութեան պատրաստ է" (Բրայս, թ. 122, էջ 479 եւն)։ Շրջակայ գաւառին մահմետականաց ալ հարիւրաւորներ եկած էին այս պատճառաւ Զէյթունի կառավարչատունը եւ ասպնջականութիւն գտած քաղաքին Հայերէն։ Զէյթունցին ալ, ինչպէս բոլոր յիշատակարանք կը վկայեն, դժուարութիւն չըրաւ զինուորագրուելու, թէեւ կրնար իւր դարաւոր արտօնութիւնն եւ կէս-ինքնավարութիւնն առարկել։ Բայց ինչպէս ամէն կողմ, մանաւանդ թուրք տարրին մէջ, հոս ալ եղան "որոնք լեռներ ապաստանեցան՝ զինուորական ծառայութենէ ազատելու համար"։ "Ասոնց մէջ կային իբր 25 աւազակներ", որոնք այնպիսի բռնութեամբք կ'ապրէին, եւ ասոնք, զորոնք խաղաղասէր ու խնայող Զէյթունցին անկեղծօրէն չէր սիրեր եւ որոնցմէ կը սարսափէր", յարձակում գործած էին "թուրք (մահմետական) նորակոչներու վրայ, զանոնք կողոպտած եւ զայրացուցած իրենց լեզուին անպատկառութեամբ[1]։ Ասոր վրայ Հայտար փաշայ եկաւ էքէր Օգոստոս 31ին 600 զինուորներով. ե- ի-ր հետը բերած էր Մարաշեն տանի մը «քրիստոնեայ նշանաւոր անձինք» Զէյթունցիները "համոզելու" համար" (Բրայս, էջ 479)։ — Այս տեղ աչքի կը զարնէ կէտ մը. 25 հոգի "դասալիք" խմբակի մը համար յանկարծ մեծ գունդ մը Զէյթուն կը հասնի. եւ առաջին վայրկենէն քանի մը հոգւոյ արարքը դիտմամբ ամբողջ ազգաբնակութեան կը վերագրուի։ Զէյթունցին առաջին վայրկենէն զգաց թէ "Հայտար փաշայի դիտաւորութիւնը լաւ չեն". բայց նաեւ թէ ժամանակը չէր որեւէ դիմադրութիւն ընելու. եւ Հայտար որեւէ դիմադրութեան հետը մ'ալ չտեսաւ[2]։ Նոյնը

---

[1] Այս աւազակախումբը հէն էր եւ գոյութիւն ունէր արդէն 1913ին. ուստի գործ չունէր զօրաշարժի եւ պատերազմի իրաց հետ։ Այս միջոցին անոնց միացած ըլլալու էին քանի մը նոր դասալիքներ։ Իրենց թաքստոցն էր Ալա Գայա լեռնաշղթան՝ որ Զէյթունի մօտ է։ Հմմտ. Լէպսիուս, Deutschland etc., p. IX–X.

[2] Նոյն յիշատակագիրը կը պատմէ թէ Եղեռնաւոր Եէնիտունեայեան խորհուրդ տուած էր իւր մերձաւոր ազգականին՝ Նազարէթ Ղաւուշի, որ հայ հասարակութեան պետը կը համարուէր, "500-600 զինեալ երիտասարդներով դիմադրել Հայտար փաշայի"։ Բայց Նազարէթ պատասխանած էր, "Ո՛չ. կարելի է թէ անոր (Հայտարի) գալը իմ

նշմարած են ուրիշ յիշատակագիրք ալ, որոնց մէջ Կիլիկեան դաշտի մէջ „B“ քաղաքը (= Մարաշ) բնակող օրագրողը, բաց ի Զէյթունի դէպքերէն, Ատանայի եւ Տէօրթ-Եօլի կախաղանները եւ վերջնոյս հայ բնակչութեան տարագրութիւնը յիշելէն ետքը՝ կ'աւելցընէ. "Նշանակելի կէտ մըն է որ Զէյթուն եւ Տէօթ-Եօլ այն երկու հայ քաղաքներն էին, որոնք իրենք զիրենք պաշտպանեցին 1909ի Ատանայի կոտորածի ատեն„ (Բրայս, թ. 123, էջ 483)[1]։

Հայտար պահանջած էր այս 25 աւաղակաց անձնատուութիւնն եւ "երաշխաւորած„, եւ "էրզէս յանձնուեցան Ռուբ կ'ավարտեն„։ "Ասով համապատասխանուած կ'երեւար փաշային ծայրայեղ իսկ պահանջմանց։ Բայց փաշան գոհ չէ եղած իրականին եւ յայտարարութիւն մ'ըրաւ պահանջելով որ ամէն զէնքեր ու հրազէններ յանձնուին։ Պատրուակելով թէ պէտք է Հայերը խոստովանցընել հրացան ունենալնին, խոշտանգումն եւ գանակոծութիւն ի գործ կը դրուէր զարհուրելի անգթութեամբ։ Շատ նշանաւոր քաղաքացիներու ոտքը կլոր գանգուած մ'եղած էր գանակոծութենէն։ Հրացան չունեցողները յուսահատական ճիգեր կ'ընէին դրացիներէն հրացաններ գտնելու, որպէս զի կարենան յանձնել եւ խոշտանգանէ ազատիլ[2]։ — Զէյթունի 8.000 բնակչաց քով ընդ-

---

մահս կը նշանակէ. բայց ես աւելի կ'ուզեմ մեռնիլ քան թէ Զէյթուն աւերուած տեսնել. որովհետեւ լաւ գիտեմ թէ այս ժամանակն ընդդիմադրութեան յարմար ժամանակը չէ„ Բոլոր կուսակցութեանց պետերն ալ այս կարծիքն ունէին, որովհետեւ գիտէին թէ պատրաստ չէին երկարատեւ կռուոյ մը համար եւ Եւրոպական Պետութիւնք ի վիճակի չէին՝ իրենց օգնելու (Բրայս, անդ)։ — Եւ սակայն ճշդիւ այս Նազարէթն ամրաստանուած տեսանք իբր "ոսոլոպերոյ„, եւ զոր սպաննեցին թուրքերը գանակոծութեամբ։ Այս մասին կը գրէ „B“ քաղաքի օրագրողը թուականաւ "Կիրակի, 14 Մարտ 1915„ ի միջի այլոց հետեւեալը. "Հակառակ հնաւանդ սովորութեան, ի Զէյթուն զօրակոչ եղաւ Օգոստոսի զօրաշարժի ատեն, եւ Զէյթունցիք առանձինաբար ընդդիմութիւն մը չըրին։ Սակայն եւ այնպէս կառավարութիւնը խարդախանօք վարուեցաւ անոնց հետ։ Նոյն 1914 տարւոյ Հոկտեմբերին անոնց գլխաւորը՝ Նազարէթ Ղաւուշ՝ Մարաշ եկաւ "ապահովութեան գրոյ„ (= գայմագամն տրուած —) որպէս զի կառավարութեան պաշտօնարանաց հետ քանի մը յայտուկ կէտեր կարգադրէ։ Հակառակ այս "ապահովութեան գրոյ„ զինքը բռնտարկեցին, խոշտանգեցին եւ սպաննեցին։ Այսու հանդերձ Զէյթունի ժողովուրդը խաղաղ մնաց։ Քաղաքին մէջ կայան ունեցող պահակապան ոստիկանաց ("զապթիէ„) խմբեր նեղեցին բնակիչները, խանութները հեռախուզեցին, կողոպտեցին, շարշարեցին ժողովուրդն ու անպատուեցին անոնց կանայքը։ Ակնայտնի է թէ կառավարութիւնը կը ջանայ պատրուակ մը գտնել Զէյթունցւոյ դէմ. որպէս զի կարենայ զանոնք ըստ հաճոյս բնաջնջել եւ միանգամայն ինքզինքն արդարացընել աշխարհի աչաց առջեւ„ (Բրայս, թ. 123, էջ 482 = Quelques Documents, II, p. 99 ff.).

[1] Նոյնպէս Լէպսիուս, Bericht, p. 4, 11 եւն. Deutschland und Armenien, p. IX-X, եւ այլուր։

[2] Այս է գլխաւոր մեղադրութիւնն այն զինուց՝ զորոնք յետոյ թուրք կառավարութիւնը պատերներով կը ներկայացընէր՝ իբր փաստ Հայոց "զինեալ„ ըլլալուն եւն (ինչ-

ամէնն իբր 300 Մարթինի հրացան կար, եւ ասոնց մէջ իբր 150 հատն այն ձեւով առնուած էին թուրքը սպայներէն։ Հաւաքուեցան ու գրաւուեցան բազմաթիւ ուրիշ հին-յեռով հրացաններ ու ատրճանակներ[1]։ — Երբ փաշան Մարաշ դարձաւ՝ հետը դարձ Հայոց երեւելիներէն որոշ ռոով ունցին, թոյլ տալով որ զինուորները ճամբան զանոնք թշնամանեն ու գանակոծեն։ Հայոց որոշ դասակարգերէն Մարաշի պաղարները (barracks) դարձան՝ "զինուորական ծառայութեան համար„. բայց զարհուրելի փորձառութենէ ետքն անոնցմէ ոմանք ազատ դարձան Զէյթունէն դարձեալ։ (— Այս մասին՝ քիչ մ'ետքը։ —) Հին խռովութիւնները նորէն սկսան։ Դասալիքներ գտնելու պատրուակաւ տուները խուզարկուեցան ամէնէն հակօրինական կերպով. եւ ազգականք ու նաեւ դրացիք անգթօրէն կը ծեծուէին։ Քանի մը "դասալիք„ներու հայրերը մեծաւ մասամբ մեռան ծեծի տակ, ասոնց մէջ Նոյն ինքն Նազարէթ Ղաւուշ։ "Դասալիք„ներու ընտանեաց կանայք եւ աղջկունք յարձակումի կրեցին եւ բռնաբարուեցան։ Երիտասարդ հայ աղջիկներ անընդհատ թշնամանք կը կրէին ամէնէն ստորին թուրք զինուորներէն։ Նաեւ երիտասարդներ, որոնք դասալիքներ չէին, կը գանակոծուէին, "որպէս զի ՀԱԼՈՅ ՐԷ յեռոյ դասալիք ԸԼԼԱ„. ի հարկէ վաճառականութիւնը շատոնց դադրած էր. եւ այժմ առանձնական ստացուածքներն ալ մեծամեծ քանակութեամբ կը գրաւուէին՝ այլեւայլ պատրուակներով„ (Բրայս, էջ 480)։

Այս պատկերը, զոր կրնայինք աւելի ընդլայնել ուրիշ աղբիւրներէ ալ, եւ որ լիովին կը համապատասխանէ Բլանքի նկարագրութեան, կը ցուցընէ թէ ինչպիսի յարմար պատրուակ մը ստեղ-

---

պես պիտի տեսնենք), ցորչափ արդէն վաւերական էին այն զէնքերու գրաւման լուրերը եւ մէջ ինքնակամ յերիւրանք թուրք վարչութեանց։ Նման երեւոյթներ կը յիշուին ամէն կողմ։ Այսպէս նաեւ Խարբերդի մերձակայ "քաղաքին (= Հիւսէյնիկ) մէջ կը գանակոծէին շատ երիտասարդներ իրենց զէնքերը յանձնելու, այնպէս որ անոնք ստիպուած էին Ռոբերտին վերջերը գալ եւ կառավարութեան գալ„ (Բրայս, թ. 68, էջ 271)։ — Սեբաստիոյ նահանգի զինաւաքութեան ատեն կ'բսուի թէ "այն ամբողջ գործոյն ողբերգական-զաւեշտական կողմն այն էր որ նոյն իսկ այն ռոբերտ պաշտօնեայ՝ որոնց յանձնուած էր զինուորը հաւաքելու գործը. անոնք էին որոնք Հայոց նոյն զինուորը կը ծեծէին մեծ ղեհվ„ (Բրայս, թ. 82, էջ 321)։ — Նոյնպէս՝ այն՝ "X քաղաքի մէջ, որուն ընդարձակ բաժին մը նուիրած է Բրայս իւր հաւաքման մէջ (էջ 331–379), ուր Հայոցմէ կը պահանջուեր "յանձնել որոշ թիւով հրացան, շատերը թուրքերէն կ'առնուին՝ որպէս զի կարող ըլլան կառավարութեան յանձնելու„, եւ այս նպատակաւ գանակոծութիւնն անպակաս էր (Բրայս, թ. 94, էջ 378)։ — Ամէնէն մեծ վկայութիւնը նոյն իսկ ճերմակ գրքոյկն է, Դ բանակի հրամանատարին, իւր այն պաշտօնական յայտարարութեան մէջ, զոր վերը յառաջ բերինք (տես § 8)։

[1] Հմմտ. Լէպսիուս (Bericht, p. 5 եւ այլուր) "Ամէն զէնքերու յանձնումը հրամայուած էր 1914 Դեկտեմբերի, եւ կատարուեցաւ ասոնց մէջ„ այսինքն՝ Հայոց կողմանէ։ Բոլոր վերոյիշեալ խոշտանգումները դիտմամբ էին՝ աւելի ստանձնելու եւ կեղեքելու համար՝ Կառավարութեան կողմէ, միանգամայն զէնքերու թիւը մեծ ցուցընելու։

ծած էին Թուրքերը՝ "դասալքութիւն"ը։ Ճիշդ է որ միջոց մ'ասոնց թիւը բաւական մեծ եղած է, բայց միայն այն օրէն՝ երբ Թուրքերն իրենց ծրագրին յաջողութեան համար զինաթափ բրին հայ զինուորը։ Ասի՝ իբր գրաստ գործածուելէն ետքը՝ միակ որոշ ապագայ մը կը տեսնէր — գնդակահար ըլլալ "իւր", իսկ "բանակին" կողմանէ։ Զարմանք է որ այս պարագայից մէջ հայ զինուորները բիւրաւորներով զոհ գացին "հայրենեաց" դաւաճան գնդակին, առանց մեծագոյն իրական դասալքութեան։ Այս մասին եթէ կար ազդ մը եւ տարբ մը, որ Թուրքիոյ ուրիշ որ եւ է ցեղի հանդէպ "դասալքութեան" կշտամբութիւն մ'ընելու իրաւունք չ'ունէր, այն ալ ճշդիւ Ռուբ ու մանաւանդ տարրն էր։ Պատերազմի ընթացքին Թուրք գրաքննութիւնը կրնար խաբելու փորձել մանաւանդ օտար հասարակութիւնը, իբր այն թէ Թուրք բանակը լաւ կազմակերպուած եւ ջերմապէս հայրենասէր ու անդրդուելի կռուող բլար, մինչդեռ բաւական տարբեր էր իրականութիւնը։ Այժմ արդէն տարբեր գոյնով կը ներկայացրնեն իրերը Թուրքիոյ նոյն իսկ ջերմագոյն բարեկամները։ Ոչ ոք աւելի հեղինակաւոր կրնայ ըլլալ յայտմ մասին, քան նոյն ինքը պատ Գերմ. Զինուորական Առաքելութեան ի Թուրքիա, որ իբր մարզիչ Թուրք բանակին կանխաւ ձեռք առած ամէն կարեւոր ճիւղը, պատերազմի ընթացքին գլխաւոր ղեկավար կամ ղեկավարներէն մին էր հոն։ Լիման ֆոն Սանդէրսի նոր լոյս տեսած ստուար մատեանը՝ "Հինգ տարի ի Թուրքիա[1]", զարհուրելի պատկերներ կը գծէ Թուրք բանակի ներքին վիճակին մասին։ Առնունք միայն իսկ Սարիղամիշի — ուր Էնվէրի յիմար յարձակողականը լիակատար ջախջախում յառաջ բերաւ Թուրք բանակին — առթիւ եւ անոր յաջորդող ժամանակի համար տրուած տեղեկութիւնները։ Երգնկայէ կը տեղեկագրուի թէ առաքուած օժանդակ գնդերէն "հազիւ մէկ փոքր մասը հոն կը հասնի. ֆէ-ատ-ռէ-ն (= համաճարակներ), մասամբ յոռի պարենաւորումը, ը-ոյ ոտն դ-ասալ-ռի-նը ը-ը-հո-ռելէ ելեղով ը-ը-ելը կ'անօրացնէն" (էջ 68)։ Կարնոյ հիւպատոսը 1915 Յունիս 2 թուականին կը տեղեկագրեր թէ կրթուելու համար այն տեղ "հաւաքուած Թուրք գնդերէն իբր երրորդ մասը հիւանդացած է, ե-ոնրէշ երրորդ մասն մը դեպ ի քանակ ը-ելը- ոտն դ-ասալ+ եղած է" (անդ)։ Ի հարկէ կը մեկնուի այս զարհուրելի չափով դասալքութիւնն ալ, երբ կը կարդանք թէ Թուրք բանակի "ամբողջ խմբեր (Abteilungen) ոչնչանա եղած ու ոչոչ դտնուած են" (էջ 167)։ Նոյն իսկ "ճակատուն վրայ հազարաւորներ սովամահ եղան կամ ուժաթափութենէ մեռան" (անդ, էջ 200, եւ նմաններ՝ այլուր)։ — կամ երբ Բ բանակը միայն ոչ նուազ անհաւատ յարձակողական մը (Քզի-Մուշ գծէ դեպ ի Կարին) ի-ոյնելը- իսկ տեղն 1916ի ամառը, "կորանցուց 60.000 հոգի ոչ ոչ հի-ատ-ռ-ռիեամբ, յեռոյ՝ ը-ոյ, ոչնոգոյն մ-ոը ը-ընամ-ոյն հարոչ-ձէն" (անդ, էջ 240)։ Անոր համար սա ջախջախիչ վճիռը կուտայ նոյն զօրավարն իւր մէկ տեղեկագրին մէջ՝ "Ամէն ը-ոֆ ոնցնող դ-ասալ-ռի-նէ+ Թուրք բանակին մէջ" եւ թէ "Ռ-ոբ+ բ-ռնոն այ-օր 300.000ի ը-ոտ-ելի դ-ասալ+ռ-ներ ոնի։ Ասոնք ոչ թէ մարդիկ են՝ որ թշնամոյ կողմը կ'անցնին, այլ ամենամեծ մասամբ մարդիկ՝ որ դասալքը կ'ըլլան դէպ ի բնիկ երկրին խորը, որ կը յ-ոֆ-ը-ի-ն, կը կ-ը-ոդ-ոն է-ե-ր-ի-ր ռ-ոպ-հով կ'ընեն։ Ամէն կողմ ստիպուած էր դասալիքներու դէմ հալածող գնդեր կազմել" (անդ, էջ 241)։ Ահա շինիչ պատկեր մ'ալ. "Կը փ-ոխ-ը-ի-ն, որ որ կրնայն, նոյն իսկ վտանգաւ՝ փախչելու ատեն գնդակահար ըլլալու։ Նոյնպէս ը-ոֆ-ի-ա+-ի-ն դ-ոբ+ կը ց-ոպ-ի-ի-ն, ինչպէս որ կը փախչէին շուռող զօրատողանէ՝ դժուարաւ տեսանելի տեղերու մէջ կամ օթագայման ու բնակութեան վայրերէն։ Հազիւ թէ ը-ը-ր-ք-ք-ի-ն մը ֆ-ի-ն-ի՝ որ դէպ ի արեւելեան կամ Տաւրոսէ հարաւ եղող ռազմաբեմերը փ-ոխ-ա-դ-ր-ե-լ- ե- ը-ե-ը- ոտ-ն՝ հ-ա-ր-ն-ե-ր-ով վ-ի-ն-ո-ր-ն-ե-ր կ-ր-ն-ց-ո-ց-ծ ը-ը-ա-ը-ց" (անդ, էջ 242—243)։ Այս պարագայից մէջ գոյն մխիթարութիւն մը ն-ր թէ "Տ-ր-ա-ղ-ա-յ-մ-ն դ-ասալ+-ռ-ի-ն-ց ներկայ երեւոյթը Թուրք բանակի ֆ-ա-ն-ֆ-ա-կ-ն ռ-ի-ր-ռ-ի-ն մը չէ" եւ թէ "յառաջագոյն այս տեսակ դրօշակալքութիւն ամենեւին ծանօթ չէր" (անդ)։ "Ժառանգական" կամ ոչ՝ իրողութիւնը չէ փոխուիր։ Եւ Թուրք ու մահմետականն ամենեւին իրաւունք չունէր այս պատերազմին մէջ այս մասին՝ ինչպէս սովորութիւն է ըսել՝ քար մը նետել քրիստոնեայ եւ մանաւանդ հայ զինուորին վրայ, որ դասալքութեան իրական պատճառ ալ ունէր։ Գնդակ կը սպասէր իրեն՝ ի փոխարէն իւր ծառայութեանց, միայն վասն զի հայ էր, մինչ իւր տունն ու տեղը քարուքանդ եղած էր, իւր սիրելիք կոտորուած, յափշտակուած, կամ դէպի անապատները քշուած էին անօգուտ մեռնելու։ Ի՞նչ էր այս հսկայական դասալքութեանց քով այն 25 հոգւոյ "աւազակաց" խումբը, կամ նաեւ զինուորութենէ առհասարակ փախչելու համար լեռներ ապաստանածներու անոնցմէ թիւը։ Զէյթունցի-Մարաշ գծի "դասալիք"ներուն թիւը՝ գագաթնակէտին հասած ատենն ալ՝ նոյն իսկ չափազանցութեամբ աւանդուած թուերն ընդունելով՝ մեծ բան չէր. Զէյթունէ իբր հարիւր անձէ քիչ մ'աւելի, Մարաշէ ի հարկէ աւելի շատ, բայց եւ այնպէս ոչ տարազայման՝ վերոյիշեալ Թրքական դասալքութեանց պէս, եւ ոչ ալ շատ մեծ՝ համեմատութեամբ բաղմամարդութեան։ Զէյթունի բուն քաղաքին բնակչութիւնը կը դնեն յիշատակարանք գոնէ 8—10.000 հոգի, շրջակայ գիւղերով իբր 25.000 անձ (Հմմտ. Բրայս, էջ 484—485, եւ այլուր)։ Մարաշի համար կը հաշուէ Հալէպի դեսպ. հիւպատոս իբր 50—60.000 հոգի, որոնց իբր 24.000 հոգին "քրիստոնեայ" (Թ. 25, Լեպս., էջ 40)։ — չհաշուելով անոր շրջակայքն, աւելի եւս մեծակայ գաւառակները, եւ ընդունելով այն թուերն իբր նուազագոյն՝ Թուրքական մարդաթուերու ծանօթ նպատակաւոր սնոյն հետեւութեամբ։ Բայց

[1] Liman v. Sanders, Fünf Jahre Türkei, Berlin 1920, p. 408· պատկերներով եւ 3 քարտէսներով։ Ուրիշ առթիւ կը տեսնենք այս գործոյս մեզի համար հետաքրքրող մասերը՝ Հայկական կամ "Կովկասեան" ճակատին։

աստի "դասալիք„ներու ամենամեծ մասն անձնատուր ալ եղաւ, որով այս խնդիրն երբեք կարեւորութիւն պիտի չունենար գոնէ բնաչքրեն համար, եթէ թուրք ծրագրին նպատակը շրջար շահագործելու զայն՝ նախ կեղեքմանց, յետոյ տարագրութեան ձեռնարկը հեշտելու համար։

(Շարունակելի) Հ. Ե. Տ.

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ԴԱՍԱԿԱՆ ՆՈՐ ԲԱՌԵՐ ՊԻՈՆԻ ՎԿԱՅԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

Դասական Հայ վկայաբանութիւնը սաստկօրէն տուժած է իր հարստութիւնը ժամանակի ընթացքին ոչ միայն բնաջնջումով, այլ առաւելապէս յաջորդող դարերու մէջ ենթարկուելով եղծարար խմբագրութիւններու։ Հազիւ աղատած են աւերիչ ձեռքերէն նախկին դասական դրոշմով վկայաբանութիւններ, որոնցմէ սակայն մաս մը, ու շատ քիչ մաս մը, ունինք հրատարակուած ցան ու ցիր, ու մաս մըն ալ — թերեւս մեծագոյն մաս մը — դեռ ձեռագիր, կը մնան անմատչելի՝ ինչպէս վկայաբան հեղինակներու, նոյնպէս նաեւ լեզուաքննին բանասէրներու համար։ Պատահմամբ միայն երբեմն երբեմն լոյս կը տեսնեն վկայաբանական ընտիր գործեր, ամբողջական կամ հատակոտոր, որոնք իրենց պատկառազդեցիկ հնութեամբն արդէն կը մատուցանեն անփոխարինելի ծառայութիւններ ընդհանրապէս սրբագրութեան (hagiographie) ու մանաւորաբար հայ լեզուի ուսումնասիրութեան։ Այսպէս Գորիայ եւ Շմոնի վկայաբանութիւնը (Գ. Տէր-Մկրտչեան, Արարատ 1896, յաւել. Օգոստ.) ժամանակին, այսպէս "ի Վկայս Արեւելից„ի կատարելագոյն բնագիրը իր յաւելուածով (Գ. Տէր-Մկրտչեան, հրատարակուած), այսպէս Հ. Մ. Սրապեանի հրատարակած "Սրբոյն Պիոնեայ„ վկայաբանութիւնը (Das Martyrium des hl. Pionins, WZKM. 1914, էջ 376—405), ինչպէս նաեւ Ակինեանի "Դիւթեր Հայ վկայաբանութեան ուսումնասիրութեան համար„ գործին իբրեւ յաւելուած կցուած հինգ հատակոտորները (էջ 45—52)։

Վերջին այս երկու հրատարակութիւնները միացած՝ դասական հայ լեզուի բառագանձին կը մատակարարեն թէ՛ բոլորովին նոր եւ թէ ոսկեդարու մատենագրութեան մէջ շատ ցանցառ գործածուած թանկագին բառեր ու ձեւեր, որոնք այբուբենական կարգով այստեղ բառաքննական դիտողութիւններու կ'ենթարկուին։ Ակինեանի հատակոտորներէն մէջ բերուած բառերը հազիւ քանի մը հատ են, հետեւաբար աւելորդ կը համարիմ գլխակարգութեան մէջ յատկապէս յիշել զանոնք յանուանէ, իսկ բնագրին մէջ յառաջ բերուած վկայութիւններու քով՝ փոխանակ հատակոտոր վկայաբանութիւններու անուններուն յիշելու կը բաւականանամ հատկոր. (= հատակոտոր) 1, 2 եւ այլն համառօտագրութեամբ։ Մասնաւոր ուշադրութիւն դարձուցած եմ բնագրական համեմատութիւններու՝ ապագայի հայ դասական նոր բառարանի այժմէն կերպով մը նպաստելու դիտումով։

աղաջուր։

1. "Հրամայեաց... արկանել ի հուրն ձիւթ եւ զմարմնովքն աղ-ջ-ր եւ այնպէս չարչարէին զսուրբն ըստ հրամանի ամբարիշ(ա) թագաւորին„, հատկոր. (= հատակոտոր) 2, էջ 47բ. — Թարգմանութիւն է անտարակոյս յոյն ἅλμη = "ծովու ջուր, աղի ջուր„ բառին. հմմտէ "որպէս դարձոյց զջուրս յաղ-ջ-ր-ր„, Սիր., ԼԹ, 29 = ὡς μετέστρεψεν ὕδατα εἰς ἅλμην. խնդրական այս բառը կ'երեւի թէ նախնի հայերուն քով ունէր արհամարհական տոհմային նշանակութիւն մը՝ ալ, վասն զի Ոսկեբերանի μιαρός եւ παμμιαρος բառերը հայ թարգմանիչը աղ-ջ-ր կը փոխանակէ. "Զի՞նչ խաւսիս, ով աղ-ջ-ր եւ ամենեւին իսկ աղ-ջ-ր„ = τί λέγεις, ὦ μιαρὲ καὶ παμμιαρε, Մկն. Մաթ. Ա, էջ 472. "զոր բազում աղ-ջ-ր+ ի փիլիսոփայիցն ասեն„, Մեկն. Եւ., էջ 318, որ լատիներէն կը թարգմանուի a multis philosophis impudentibus dicitur (էջ 317)։

[աղաւթեմ։]

2. "Ան Ասուած աղ-ռնել ուսայ„, Պիոնի, էջ 391. դիտել կու տայ Սրապեան "աղ-ռնել ist nachklassisch: klassisch ist աղ-ռ-նել, յաղ-ռ-ն-լ-, ծանօթ. 1։ Հարկ չէր արդեօք աւելի համարձակ ըլլալ ու բառս բնագրէն հանելով ծանօթութեան մէջ զետեղել. դասական մատենագրութեան մէջ ստէպ սպրդած է աղ-ռնել, որ սակայն միշտ իբրեւ անհարազատ մատնանշուած է, հմմտէ Նորայր, Կորիւն վարդապետ, էջ 23։